

Martin Heidegger

OSNOVNI STAVKI MIŠLJENJA^{*1}

Osnovni stavki mišljenja vodijo in uravnavajo dejavnost mišljenja. Zaradi tega jih imenujejo tudi miselni zakoni. K njim prištevajo stavek identitete, stavek protislovja, stavek izključenega tretjega. Po utečenem mnenju veljajo miselni zakoni za vsako mišljenje, ne glede na to, kaj je vsakokratno mišljeno in ne glede na to, kako mišljenje pri tem ravna. Miselni zakoni ne potrebujejo ozira niti na vsebino vsakokrat pomišljenih predmetov niti na obliko, t. p. vrsto miselnega postopka. Kot vsebinsko prazni so miselni zakoni gole oblike. V teh miselnih oblikah se giblje oblikovanje pojmov, izrekanje sodb, izpeljevanje sklepov. Prazne oblike mišljenja se od tod dajo prikazati v formulah: Stavek identitete ima formulo: $A = A$. Stavek protislovja se glasi: A ni enak ne- A -ju.² Stavek izključenega tretjega terja: X je ali A ali ne A .

217

* Naslov izvirnika: Grundsätze des Denkens; prevedeno po M. Heidegger, Bremer und Freiburger Vorträge, Gesamtausgabe 79 (1994), str. 78–96 in M. Heidegger, Grundsätze des Denkens, v: Jahrbuch für Psychologie und Psychotherapie, VI (1958/59), zv. 1–3, str. 33–41. Pri beleženju opomb bomo tekst iz Zbranih del označili s kratico G, s črko J pa bomo označili 1. predavanje iz ciklusa o načelih mišljenja, ki je bilo v nekoliko retuširani obliki objavljeno v omenjenem *Letopisu* kot prispevek za Zbornik, posvečen psihiatru Victorju von Gebssattlu. V nadaljnjem bomo zabeležili razlike med rokopisom in objavljeno verzijo: besedilo prevoda sledi objavi v J, literarne opombe pa so povzete iz G.

¹ G: 1. Predavanje

² G: $A \neq A$

Formule miselnih zakonov se na nenavaden način ujemajo med seboj. Zato so jih tudi poskusili izpeljati drugo iz druge. To se je zgodilo na raznolik način. Stavek protislovja, A ni enak ne- A -ju,³ je predstavljen kot negativna oblika pozitivnega stavka identitete, $A = A$. Toda tudi obratno: Stavek identitete velja, kolikor počiva na zakritem postavljanju nasproti, kot še nerazgrnjena oblika stavka o protislovju. Stavek o izključenem tretjem rezultira ali kot neposredna posledica obeh prvih ali pa je dojet kot vmesni člen med njima. Karkoli že in kakorkoli tudi že razpravljajo o miselnih zakonih, imajo jih za neposredno razvidne, pogosto celo menijo, da bi to moralo biti tako. Kajti osnovni stavki se, če prav pogledamo, ne dajo dokazati. Saj je vsak dokaz že dejavnost mišljenja. Dokaz je torej že pod miselnimi zakoni. Kako bi se tukaj mogel hoteti postaviti nad nje, da bi šele opravičil njihovo resnico? Ampak tudi tedaj, če imamo posebno vprašanje dokazljivosti ali nedokazljivosti miselnih zakonov za neprimerno vprašanje, ostaja nevarnost,⁴ da se ob opazovanju miselnih zakonov zapletemo v protislovje. Nasproti miselnim zakonom zaidemo v nenavaden položaj. Kadar namreč poskusimo prinesiti osnovne stavke mišljenja pred nas, vedno neizogibno postanejo tema našega mišljenja – in njegovih zakonov. Za nami, tako rekoč na našem hrbtu se vselej že nahajajo zakoni mišljenja in krmarijo vsak korak premišljevanja o njih. Ta pokaz je jasen na prvi pogled. Zdi se, da na en mah prepreči vsak poskus, ki bi želel stvari pravično premisliti zakone mišljenja.

218

Toda ta videz se razblini, brž ko upoštevamo, kaj se je pripetilo v zgodovini zahodnoevropskega mišljenja. Pripetljaj (Vorfall) se nahaja, historično računano, komaj poldrugo stoletje nazaj. Pripetljaj se razodeva v tem, da je bilo mišljenje skozi napor mislecev *Fichteja*,⁵ *Schellinga* in *Hegla*, pripravljeno pa skozi *Kanta*, prineseno v neko drugo, z določenih vidikov najvišjo dimenzijo svojih možnosti. Mišljenje postane vedé dialektično. V okrožju te dialektike se giblje tudi, in sicer še bolj živo ganjeno od njunih neizmerljivih globin, pesniška osmislitev (Besinnung) *Hölderlina* in *Novalisa*. Teoretično-spekulativna, popolnoma izpeljana razgrnitev dialektike v zaključenosti svojega območja se izvrši v *Heglovem* delu z naslovom:⁶ »Znanost logike.«

Pripetljaj, zaradi katerega mišljenje vstopa v razsežnost dialektike, je zgodovinski. Potemtakem se zdi, da se nahaja za nami. Ta videz obstaja, ker smo

³ G: $A \neq \text{ne } A$

⁴ G: težava

⁵ V G so imena brez kurzivov

⁶ V G brez dvopičja

navajeni na to, da zgodovino prikazujemo historično. V poteku sledeče raziskave⁷ bo vedno znova vstopalo v igro naše razmerje do zgodovine. Zato s pogledom naprej na to upoštevajmo sledeče.

Dokler zgodovino prikazujemo zgodovinopisno (historisch), se pojavlja kot dogajanje, le-to pa seveda v zaporedju prej in potem. Mi sami se nahajamo v neki sedanosti (Gegenwart), skozi katero dogajanje teče naprej. Iz nje se preračunava preteklo glede na sedanje. Za sedanost se načrtuje prihodnje. Historična predstava o zgodovini kot zaporedju dogajanja preprečuje, da bi izkusili, koliko je samolastna zgodovina v bistvenostnem smislu stalno pričujočnost (Gegen-wart). S pričujočnostjo tukaj ne razumevamo tega, kar je ravno navzoče (das Vorhandene) v trenutnem sedaju. Pri-čujočnost je to, kar nas čaka, da ga srečamo (entgegenwartet), kar čaka, ali in kako se ji izpostavimo ali se nasproti njej zapiramo. Kar nas pri-čakuje nasproti (entgegen-wartet), kar prihaja sem do nas, je prav mišljena pri-hodnost. Le-ta obvladuje pri-čujočnost kot navdih (Zu-mutung), ki zadeva tu-bit človeka, ga tako ali tako navdihuje, da bi jo, pri-hodnost, zaslutil v njenem nareku. Šele v ozračju takšnega slutenja uspeva vpraševanje, tisto bistvenostno vpraševanje, ki spada k ustvarjanju vsakega klenega dela, najsi pripada kateremukoli si že boDI polju.⁸

Neko delo (ein Werk) je delo samo s tem, da odgovarja navdihu pri-hodnosti in s tem bistvovano (das Gesesene) osvobaja, izroča v njegovo shranjeno bistvo. Veliko izročilo prihaja kot pri-hodnost sem do nas. S preračunavanjem preteklega nikoli ne postane to, kar je: navdih, nagovor. Enako kakor mora vsako veliko delo samo šele prebuditi in vzgojiti tisto človeško pokolenje, ki vsakokrat sprosti svet, ki je shranjen v delu, tako mora ustvarjanje dela s svoje strani vnaprej slišati izročilo, ki mu je dosojeno. Kar se običajno imenuje ustvarjalno in genialnost nekega dela, ne izvira iz kipenja čustev in domislekov iz nezavednega, temveč je to budna poslušnost zgodovini, poslušnost, ki počiva v čisti prostosti moči-slišati.

Samolastna zgodovina je pri-čujočnost (Gegen-wart). Pri-čujočnost je pri-hodnost kot navdih (Zumutung) začetnega, t. p. že trajajočega, bistvujočega (das Wesende) v njegovi shranjeni zbranosti. Pri-čujočnost je nas za-devajoči

⁷ G: sledečih predavanj

⁸ V G odstavek

nagovor bistvovanega. Kadar se reče, da zgodovina v osnovi ne prinaša nič novega, tedaj je izjava neresnična, kadar meni, da naj bi obstajala samo vedno enaka enovrstnost. Ako pa stavek, da pod Soncem ni nič novega, pravi tole: Obstaja samo staro v neizčrpnih spreminjevalni moči začetnega, tedaj stavek zadene bistvo zgodovine. Zgodovina je prihod bistvovanega. Prav to, že-bistvujoče (das Schon-Wesende) in samo to prihaja sem do nas. Preteklo pa gre stran od nas. Za historično računanje je zgodovina preteklost in sedanost to, kar je aktualno. Ampak aktualno ostaja vekomaj brezprihodnostno. Preplavljeni smo z zgodovinopisjem (Historie) in le redko najdemo vpogled v zgodovino (Geschichte). Radijstvo, televizijstvo in knjigarstvo so danes merodajne in hkrati planetarne oblike zgodovinopisnega preračunavanja preteklega, t. p. njegovega aktualiziranja v aktualnost. Bila bi zaslepljenost, če bi hoteli ta dogajanja zavreči, zaslepljenost tudi, če bi jih hoteli na slepo podpirati, namesto da jih premislimo v njihovem bistvu. Kajti ta dogajanja spadajo k naši zgodovini, spadajo v to, kar prihaja do nas.

Za zgodovinskega pa zdaj imenujemo tudi pripetljaj, da je mišljenje vstopilo v dimenzijo dialektike.

220

Kaj pomeni to, da je dialektika neka dimenzija? Najprej ostaja nejasno, kaj je dialektika in kaj meni tu uporabljena beseda o dimenziji. Stvari, kakor so dimenzije, poznamo s področja prostora. Dimenzija lahko pomeni toliko kot razprostiranje: npr. neka industrijska naprava velikih razsežnosti, t. p. izmer. Govorimo tudi o nam domačem tridimenzionalnem prostoru. Ploskev je za razliko od črte neka drugačna dimenzija. Toda slednja se ne priključi zgolj na ono, temveč je ploskev v odnosu do množvenosti črte neko drugo, to množvenost vase povzemajoče območje merodajnosti zanjo. Enako velja za telesa v odnosu do množvenosti ploskev. Telo, ploskev, črta vsebujejo vselej različno vrsto merodajnosti. Če pa to omejitev na prostor opustimo, tedaj se razsežnost izkaže kot področje merodajnosti. Pri tem merodajnost in področje nista dve različni ali celo ločeni stvari, temveč ena in ista stvar. Merodajnost vsakič podaja in odpira neko področje, v katerem je merodajnost doma in tako more biti to, kar je.

Če dialektiko označujemo kot dimenzijo mišljenja in jo celo moramo priznati kot najvišjo dimenzijo v zgodovinskem poteku metafizike, tedaj to zdaj pove: S tem, da mišljenje postane dialektično, dospe v neko dotlej zaprto območje merodajnosti za opredelitev svojega lastnega bistva. Skozi dialektiko pridobi

mišljenje tisto območje, znotraj katerega more samega sebe v popolnosti misliti. Mišljenje s tem šele pride do samega sebe. Znotraj dimenzije dialektike postane na utemeljen način razodeto, da in kako k mišljenju ne pripada samo možnost, temveč nujnost, da misli samega sebe, da se zrcali v sebi, da reflektira. Zaradi česa in na kateri način mišljenje je refleksija, pride docela na plano šele v dimenziji dialektike. Toda s tem, da mišljenje misli samega sebe in se mora misliti kot mišljenje, se mišljenje kot predstavljanje nikakor ne ločuje od svojih predmetov; mišljenje nasprotno šele tako dobi posredovanje in zadostno zedinjenje s predmeti. Zategadelj dialektični proces mišljenja ni zgolj zaporedje predstav v človeški zavesti, predstav, ki jih je mogoče psihološko opazovati. Dialektični proces je temeljno gibanje v celoti predmetnega vseh predmetov, t. p. v novoveško razumljeni biti. Pripetljaj, da je zahodnoevropsko mišljenje doseglo dimenzijo dialektike, ki mu je od *Platona* dalje vnaprej naznačena, je svetovnozgodovinski. Človeku tega obdobja vsepovsod prihaja nasproti kot sedanost v različnih likih.

Kateri pomen pa ima zdaj omenjeni pripetljaj za nalogo, ki naj nas tukaj zadeva: za razmišljanje o miselnih zakonih? Če odgovor povzemamo s priporočljivo kratkostjo, se glasi: S prehodom mišljenja v dimenzijo dialektike se je odprla možnost, da miselne zakone pomaknemo v območje temeljitejše merodajnosti. V obzorju dialektike dobijo načela mišljenja spremenjeno podobo. *Hegel* pokaže, da omenjeni miselni zakoni postavljajo več in nekaj drugega kot to, kar običajno predstavljanje neposredno najde v njihovih formulah. To predstavljanje ob tem namreč ne najde ničesar. Tako velja formula za stavek identitete $A = A$ kot stavek, ki ničesar ne pove. Ampak *Hegel* pokaže: Ta stavek, $A = A$,⁹ sploh ne bi mogel postaviti tega, kar postavlja, če ne bi že prebil prazne istosti A-ja s samim seboj in ne bi vsaj A-ja postavil nasproti njemu samemu, A-ju. Stavek niti ne bi mogel biti stavek, t. p. stalno neko sestavo, če ne bi poprej sprostil tega, kar namerava postaviti, namreč A-ja kot popolnoma prazne in zategadelj tudi nikoli naprej razgrnljive istosti nečesa s samim seboj, A-ja kot identitete in sicer abstraktne identitete. Tako tedaj *Hegel* lahko reče: »Torej se nahaja v *obliki stavka*, v kateri je identiteta izražena, več kot enostavna, abstraktna identiteta.« (*Znanost logike*, II. knjiga, Lass. Zv. II, str. 31).¹⁰

⁹ G: A je A

¹⁰ G. W. F. Hegel, *Wissenschaft der Logik*, Herausgegeben von Georg Lasson, Zweiter Teil, Leipzig 1923 in prev. Z. Kocbe, 1994, str. 33.

Hegel pa zdaj v svoji »Logiki« ni samo osvetlil bogatejše in nazaj na njen temelj privedene resnice miselnih zakonov, temveč je hkrati in na neovrgljiv način prikazal, da naše običajno mišljenje ravno tam, kjer se ima za pravilno, sploh ne sledi miselnim zakonom, temveč jim kar naprej oporeka. Toda to se izkaže samo kot posledica stvarnega stanja, da ima vse, kar je, protislovje za svojo osnovo, kar *Hegel* izreče večkrat in na mnogovrsten način. Enkrat s stavkom: »Ono [protislovje] je koren vsega gibanja in življenjskosti; samo kolikor ima nekaj protislovje v samem sebi, se giblje, ima gon in dejavnost.«¹¹ Bolj poznana, ker je dostopnejša in zato pogosto navedena, je *Heglova* misel o razmerju življenja in smrti. Le-ta, smrt, običajno velja kot uničenje in opustošenje življenja. Smrt je v protislovju z življenjem. Protislovje trga življenje in smrt narazen, protislovje je raztrganost obeh. Ampak *Hegel* pravi (v Predgovoru k »Fenomenologiji duha«): »Toda ne življenje, ki se plaši zaradi smrti in se obvaruje čisto pred opustošenjem, temveč življenje, ki smrt prenese in se v njej sami ohranja, je življenje duha. On [duh] pridobi svojo resnico samo s tem, da v absolutni raztrganosti [t. p. v protislovju] najde samega sebe« (ed. Hoffmeister, str. 29/30).¹² In Hölderlinova pozna pesem »V ljubki modrini cvete ...« se zaključuje z besedami: »Življenje je smrt, in smrt je tudi življenje.«¹³ Tukaj se protislovje razkrije kot to, kar zedinjuje in daje trajnost. Videti je, da temu oporeka tisto, kar *Novalis* piše v enem svojih fragmentov (*Wasmuth*, zv. III, str. 1125): »Uničiti stavek protislovja je morda najvišja naloga višje logike.«¹⁴ Toda misleči pesnik hoče povedati: Stavek običajne logike, namreč zakon o protislovju, ki se mu je treba izogibati, mora biti izničen, da bi bilo tako ravno šele privedeno do veljave protislovje kot osnovna poteza vsega dejanskega. *Novalis* tukaj pove natančno isto, kar *Hegel* misli: izničiti stavek protislovja, da bi oteli protislovje kot zakon dejanskosti dejanskega.

Skozi pokaz na *Heglovo* dialektično razlago miselnih zakonov, po kateri povedo več kot njihove formule, katerih izreke dialektično mišljenje nikoli ne sledi, pridejo na plan razburljiva stvarna stanja, katerih zadostno poznavanje

¹¹ N. n. m., str. 58 in prev. 1994, str. 54.

¹² G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Nach dem Text der Originalausgabe herausgegeben von Johannes Hoffmeister, 4. Auflage, Leipzig 1937; prev. B. Debenjak, 1998, str. 30 (spremenjen prevod).

¹³ Hölderlin, *Sämtliche Werke*, Historisch-kritische Ausgabe, begonnen durch Norbert v. Hellingrath, fortgeführt durch Friedrich Seebass und Ludwig v. Pigenot, 2. Auflage, Berlin 1923, IV. zv., str. 27.

¹⁴ *Novalis*, *Briefe und Werke*, izd. Ewald Wasmuth, Berlin 1943, zv. III, str. 330, fragment 1125.

in odločilno izkustvo še nista prispela na uho običajnega mišljenja. Nad tem se kajpak ne smemo čuditi. Če že *Hegel* sam imenuje tisti del svoje *Logike*, ki obravnava miselne zakone, za »najtežjega« (Encikl. § 114),¹⁵ kako naj tedaj šele brez sleherne priprave najdemo pot do tiste dimenzije, v kateri so skozi dialektiko miselni zakoni in njihova utemeljitev postali vprašljivi?

Sicer opažajo, brž ko je danes govor o dialektiki, da obstaja nek dialektični materializem. Imajo ga za svetovni nazor, izdajajo ga kot ideologijo. Vendar pa se s to ugotovitvijo umikajo s poti razmišljanja, namesto da bi spoznali: Dialektika je danes stvarnost, morda celo svetovna stvarnost. *Heglova* dialektika je ena od tistih misli, ki – od daleč sem uglašena – »upravljajo svetu«, enako mogočno tam, kjer je dialektični materializem predmet vere, kakor tam, kjer ga – v nekem lahno spremenjenem stilu taistega mišljenja – spodbijajo. Izza tega, kakor pravijo, svetovnonazorskega spora divja boj za gospodovanje Zemlji. Ampak izza tega boja vlada nek spor, v katerega je s samim seboj zapleteno zahodnoevropsko mišljenje samo. Njegovo zadnje zmagoslavje, v katerem se začenja razširjati, obstaja v tem, da je to mišljenje prisililo naravo k sprostitvi in izročitvi atomske energije.

Ali je v tem še stranpot? Ali celo tujost svetu (*weltfremd*), če mislimo na mišljenje in poskusimo z osmislitvijo o njegovih načelih? Morda s tem pridemo mišljenju do njegovega temelja. Morda mu tudi pridemo samo na sled zato, da bi še pravočasno čutili silo mišljenja, ki neskončno, t. p. po bistvu, prekaša vsak možen kvantum atomske energije. Narava se namreč nikoli ne bi mogla pojaviti kot energijska zaloga, kakršna je zdaj predstavljena, če atomska energija ne bi bila soizzvana z mišljenjem, t. p., če ne bi bila po-stavljena (*ge-stellt*) z mišljenjem. Atomska energija je predmet izračunavanja in krmiljenja, ki ga opravlja znanstvena tehnika, ki se imenuje jedrska fizika. A da fizika dospe do tja, da naravo postavlja na ta način, je – ako ne še kaj drugega – meta-fizičen dogodek.

Ako pa bi zdaj prišlo tako daleč, da bi atomska energija izbrisala misleča bitja, kje bi tedaj ostalo mišljenje? Kaj je tedaj mogočnejše: naravna energija v svoji tehnično-strojni podobi ali mišljenje? Ali pa nima prednosti nobeno od obojega, ki v tem primeru spadata skupaj? Ali je tedaj sploh še kaj, če »je« s površja zemlje izbrisano vsako človeško smrtno bitje?

¹⁵ G. W. F. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundriss*, in zweiter Auflage herausgegeben von Georg Lasson, Leipzig 1911, str. 128.

Bolj vladajoča kot moč naravne energije in kot moč misli o naravi je že in zanaprej ostaja misel, ki ji je sledilo določeno mišljenje s tem, da je naravo zasledovalo glede na atomsko energijo. Takšnih misli ni naredilo šele naše smrtno mišljenje, temveč one misli obratno stalno terjajo od našega mišljenja, da jim odgovori ali pa ob njih odpove. Ne pridemo mi, ljudje na misli, temveč misli pridejo do nas smrtnikov, katerih bitje (Wesen) je podložno mišljenju kot svoji osnovi. Toda kdo misli te misli, ki nas obiskujejo? – tako bomo brž vprašali v domnevi, da je to vprašanje že zategadelj stvari primerno vprašano, ker se nam neposredno vsiljuje. Nam – kdo smo mi – če se menimo tako neposredno? Kako se hočemo poglobljati v takšne misli, ne da bi bili izkušeni v osnovnih stavkih mišljenja?

»Osnovni stavki (Grundätze) mišljenja« – začenjamo z nekakšnim razčiščevanjem naslova razprave. Z razčiščevanjem se nam lahko odpre pot za sledeče miselne korake. Razčiščevanje išče nekaj čistega. Čist imenujemo zrak in¹⁶ vodo, kolikor ni kalna in zategadelj neprozorna. Toda obstaja tudi čisto zlato, ki ostaja popolnoma neprosojno. Čisto je neskajeno v tem smislu, da odpade vsaka primes nečesa, kar ne spada zraven. Naslov »Načela mišljenja« razčiščujemo, da bi se zavarovali pred tem, kar ne spada sem. To se dogaja s tem, da dospemo do tistih določil, ki bi jih ta naslov kot naslov tega preudarka¹⁷ rad imenoval. Razčiščevanje naslova nas tako privede na pot nekega mišljenja, ki raz-mišlja o mišljenju s tem, da mu sledi. »Načela mišljenja« prvič pomenijo: zakone za mišljenje. Mišljenje se z vsemi svojimi sodbami, pojmi in sklepi nahaja pod zakoni, ti zakoni ga uravnavajo. Mišljenje je objekt, ki ga osnovni stavki zadevajo. Genitiv v izrazu naslova »osnovni stavki mišljenja« pove: načela za mišljenje. To je *genitivus obiectivus*.

Ampak hkrati se kaže nekaj drugega. Stavki takšne vrste kakor $A = A$, A ni $ne-A$,¹⁸ so osnovne oblike mišljenja, so stavki, skozi katere mišljenje samega sebe privede v svojo obliko. Osnovni stavki se tako izkazujejo kot objekt, ki ga mišljenje postavlja. Mišljenje samo se razodeva kot subjekt postavitve osnovnih stavkov. *Kant* je v »Kritiki čistega uma«¹⁹ po zgledu *Descartesa* osvetlil, da in kako je vsako mišljenje bistvenostno nek določen »jaz«²⁰ mislim«

¹⁶ V G: brez »in«

¹⁷ V G: »sledječih predavanj«.

¹⁸ G: A¹ ne A

¹⁹ V G brez narekovajev

²⁰ V G: Jaz z veliko začetnico

Vse, kar je v slehernem mišljenju predstavljeno, je kot takšno nanoseno nazaj na »jaz mislim«, ²¹ natančneje govorjeno, vse predstavljeno je vnaprej prevlečeno s tem nanašanjem nazaj na jaz-mislim. Ako v našem mišljenju ne bi vsepovsod vladal ta isti nanos nazaj na isti jaz, ki misli, tedaj nikoli ne bi mogli nečesa misliti. Za vse mišljenje mora biti jaz v »jaz mislim« s seboj edin, mora biti en in isti.

Fichte je to stvarno stanje spravil v obliko: »jaz = jaz«. Za razliko od formule za stavek identitete $A = A$, ki formalno velja za vsako poljubno predstavljivo stvar, je stavek »Jaz = jaz« vsebinsko določen, podobno kakor stavek, ki ga npr. lahko izrečemo o vsakem posameznem drevesu: »Drevo = drevo«. Toda *Fichte* zdaj v svojem »Nauku o znanosti« iz 1794 pokaže, da stavek »Drevo je drevo« nikakor ne sme biti izenačen s stavkom »Jaz sem jaz«. Seveda ne, bomo rekli, kajti neko drevo in moj »jaz« sta nekaj vsebinsko različnega. Sicer pa vsi stavki te oblike: drevo = drevo, točka = točka, jaz = jaz padejo pod formalno prazen in zategadelj najsplošnejši stavek $A = A$. Ampak ravno to je po *Fichteju* izključeno. Stavek »Jaz sem jaz« je namreč izjava za tisto dejanje jaza, t. p. subjekta, s katero je stavek $A = A$ šele postavljen. Stavek Jaz = Jaz je obsežnejši kot pa formalno splošni stavek $A = A$; neko vznemirljivo stvarno stanje, o katerem nikakor ne povemo preveč, če trdimo, da to, česar se dotika, vse do te ure ni privedeno na čisto in to za mišljenje stalno ²² pomeni, v svojo začetno vprašljivost.

Mišljenje najpoprej ni objekt za osnovne stavke, temveč njihov subjekt. Rodilnik v naslovu »Osnovni stavki mišljenja« je *genitivus subiectivus*. Toda načela so vendarle takšna tudi za mišljenje, ga zadevajo. Rodilnik v naslovu je tudi *genitivus obiectivus*. Zato pravimo previdneje: Naslov »Osnovni stavki mišljenja« napoveduje nekaj dvoznačnega. Zato nas postavlja pred sledeča vprašanja, ki so medsebojno prepletena: Ali moremo in moramo naslov privedi do enoznačnosti in ga potemtakem tolmačiti ali kot *genitivus obiectivus* ali samo kot *genitivus subiectivus*? Ali moramo ta «ali-ali» opustiti in namesto njega pustiti veljavo »prav tako-kot tudi«? ²³

²¹ V G pisano z vezajem: »Jaz-mislim«

²² V J izpuščeno.

²³ V G: »"Tako-kot tudi" je rado obiskano pribežališče mišljenja, kadar računa na to, da se umakne na nevprašljivo.«

»Tako-kot tudi« je vendarle samo pretveza, da se izognemo temu, da bi šli v mišljenju naprej. Kjer pa gre namreč za to, da premislimo mišljenje in njegove osnovne stavke, tam »tako-kot tudi« ne more biti odgovor, temveč samo nalet za vprašanje: Kako je z mišljenjem samim, če naj bo prav tako subjekt svojih osnovnih stavkov kakor tudi njihov objekt?

Osnovni stavki mišljenja – že grobo razčiščevanje naslova ustvarja nemir, ki ga ne bi želeli znova potešiti. Da bi ta nemir zbudil naše preiščevanje, pojdemo po prejšnji miselni poti še enkrat na spremenjen način. Vprašujemo: Ali velja stavek identitete v formuli $A = A$ zategadelj, ker ga postavlja mišljenje kot »Jaz mislim ...«, ali pa mora mišljenje postaviti ta stavek, ker je $A = A$? Kaj tu pomeni »je«? Ali osnovna načela mišljenja izvirajo iz mišljenja? Ali izvira mišljenje iz tega, kar postavlja njegova načela? Kaj tu pomeni »postavljati«? Pravimo npr. »denimo na primer« in menimo: če privzamemo, da je nekaj v takšnem in takšnem stanju. Toda postavljanje osnovnih stavkov očitno ni zgolj privzetek. Osnovni stavki nekaj ugotavljajo in sicer za naprej in za vse primere. Osnovni stavki so potemtakem predpostavke. Gotovo, toda tudi s to besedo ravnamo zelo darežljivo in popustljivo, ne da bi premislili, kdo ali kaj tu in na kateri način »postavlja« in kam »naprej« je tako postavljeno postavljeno. Osnovni stavki mišljenja kot miselni zakoni vendarle nepreklicno opredeljujejo to, kar postavlja. Tvorijo tako rekoč trdnjavo, v kateri mišljenje vsa svoja podvzvetja vnaprej zavaruje. Ali pa osnovni stavki mišljenja – premislimo to, kar je *Hegel* rekel o njih – niso trden grad za mišljenje? Ali osnovni stavki s svoje strani potrebujejo varnost in zavetje? Toda kje so varni? Od kod izvirajo? Katero je mesto porekla osnovnih stavkov mišljenja? Vsakdo, kdor bi danes hotel trditi, da je to vprašanje enoglasno odločeno, ta goljufa. Izdaja za znanost nekaj, kar ni znanost, kar ne more biti znanost, ker nobena znanost ne seže tja, kjer bi morda mogel biti umeščen kraj porekla osnovnih stavkov mišljenja. Mirno priznajmo to: Poreklo osnovnih stavkov mišljenja, kraj mišljenja, ki te stavke postavlja, bistvo tukaj imenovanega kraja in njegova pokrajina, vse to ostaja za nas zavito v temo (ein Dunkel). Ta tema je morda pri vsakem mišljenju vsak čas v igri. Človek je ne more odstraniti. Učiti se namreč mora temo priznati kot neizogibno in se zavarovati pred tistimi predsodki, ki rušijo visoko vladanje temine. Tako se tema zadržuje v ločenosti od mraka kot gole in popolne odsotnosti svetlobe. Tema pa je skrivnost svetlega. Temno pri sebi zadržuje svetlo. Svetlo pripada temnemu. Zato ima temnost svojo lastno čistost. *Hölderlin*, ki je resnično vedel za staro modrost, pravi v tretji kitici svoje pesmi »Spomin«:

»A naj mi kdo ponudi
S temno lučjo nalito
Dehtečo kupo.«²⁴

Luč ni več svetenje, če se svetlost razprši v golo jasnino, »svetlejšo kot tisoč sonc.« Težko ostaja ohraniti čistost temine, t. p., ne pustiti blizu primesi nepripadne svetlosti in najti svetlost, ki je edina po meri temine. *Lao Zi* pravi (XVIII.²⁵ pogl.; prevedel V. v. Strauß): »Kdor pozna svojo jasnino, se zagrinja v svojo temino.«²⁶ K temu dodajamo resnico, ki jo vsi poznajo, toda malokateri zmorejo: Smrtno mišljenje se mora spustiti navzdol v temino globin vodnjaka, da bi pri belem dnevu videlo zvezdo.²⁷ Teže ostaja ohranjati čistost temine kot priskrbeti luč, ki hoče svetiti le kot takšna. Kar se hoče le svetiti, ne osvetljuje. Vendar pa hoče šolski prikaz nauka o miselnih zakonih svetiti tako, kot da bi bili vsebina teh zakonov in njihova absolutna veljavnost neposredno jasna za slehernega.

Ampak že prvo razčiščevanje naslova »Osnovni stavki mišljenja« nas je brž vodilo v temo. Skriva se nam to, od kod ta načela izvirajo, ali iz mišljenja samega ali iz tega, kar mora mišljenje v temelju premisliti, ali pa sploh iz nobenega od obeh teh brž ponujajočih se izvirov. Vrhu tega so s Heglovo dialektično razlago mišljenja miselni zakoni izgubili svojo dotlej veljavno podobo in vlogo.

Vstop mišljenja v dimenzijo dialektike pa nam predvsem preprečuje, da bi v prihodnje še tako lahkotno govorili o mišljenju kar tako. Mišljenja kot takega (»das« Denken) vsekakor nikjer ni. Kadar si mišljenje predstavljamo kot splošno človeško zmožnost, tedaj mišljenje postane fantastična tvorba. Ako pa se sklicujemo na to, da v današnjem obdobju vsepovsod na Zemlji dospeva do svetovnozgodovinskega gospodstva določen enoličen način mišljenja, tedaj mo-

²⁴ Hölderlin, *Sämtliche Werke*, ed. Hellingrath, 2. Aufl., Berlin 1923, IV. Band, str. 61 in Hölderlin, *Lirika* 441, prev. N. Grafenauer, Ljubljana 1978, str. 97.

²⁵ Popravljen po G; v J je po lapsusu natisnjeno XVIII.

²⁶ Lañ-Tsč's Tañ Te King, aus dem Chinesischen ins Deutsche übersetzt, eingeleitet und commentirt von Victor von Strauss, Leipzig 1924, XXVIII. Pogl, str. 140; prim. tudi Iz stare kitajske filozofije, poslovenil M. Hribar, Ljubljana 1962, str. 198: »Jasnosti svoje si svest, / v svojem mraku prebiva –« in *Klasiki daoizma*, prevedla Maja Milčinski, Ljubljana, SM, 1992, str. 92: »Poznati svetlobo, ohraniti temino ...«

²⁷ O tem fenomenu prim. Aristoteles, *De Generatione Animalium*, 780b21.

ramo na enako odločen način zadržati v pogledu to, da je to poenoteno mišljenje samo nivelizirana in za koristnost pripravljena oblika tistega zgodovinskega lika mišljenja, ki ga imenujemo zahodnoevropsko mišljenje, katerega usodnostno enkratnost komaj šele izkušamo in si jo dovolj redko hočemo priznati.

V nekem zgodnjem, iz njegove zapuščine objavljenem spisu razglaša *Karl Marx*, da »*vsa tako imenovana svetovna zgodovina ni nič drugega kot ustvarjanje človeka s človeškim delom, kot nastajanje narave za človeka*« (Die Frühschriften I, 1932, str. 307).²⁸

228 Mnogi bodo zavračali to tolmačenje svetovne zgodovine in predstavo o bistvu človeka, ki se nahaja v njeni osnovi. Toda nihče ne more tajiti, da tehnika, industrija in gospodarstvo danes merodajno določajo vso dejanskost dejanskega kot delo človekove samoproizvodnje. Ampak s to ugotovitvijo že izpademo iz tiste dimenzije mišljenja, v kateri se giblje navedena *Marxova* izjava o svetovni zgodovini kot »delu človekove samoproizvodnje«. Kajti beseda »delo« tukaj ne pomeni golo udejstvovanje in dosežek. Beseda govori v smislu *Heglovega* pojma dela, ki je mišljen kot temeljna poteza dialektičnega procesa, skozi katerega postajanje dejanskega razgrinja in dovršuje svojo stvarnost. Da *Marx* v nasprotju do *Hegla* bistva dejanskosti ne vidi v absolutnem, samega sebe pojmujočem duhu, temveč v človeku, ki proizvaja samega sebe in svoja življenjska sredstva, sicer *Marxa* privede v najskrajnejše nasprotje do *Hegla*, toda skozi to nasprotje *Marx* ostaja znotraj *Heglove* metafizike; kajti življenje in vladanje dejanskosti je vsepovsod delovni proces kot dialektika in t. p. kot mišljenje, kolikor to, kar je dejansko produktivno v vsaki proizvodnji, ostaja mišljenje, najsibo mišljenje vzeto in izvrševano kot spekulativno-metafizično ali kot znanstveno-tehnično ali kot mešanica in groba poenostavitev obeh. Vsaka proizvodnja je v sebi že re-fleksija, je mišljenje.

Ako si torej upamo, kakor nakazuje naslov, razmišljati o mišljenju samem, tedaj ima govorica o mišljenju samem nek zanesljiv smisel le, če mišljenje izkusimo povsod in samo kot tisto, kar oglašuje ubranost naše zgodovinske tubiti. Brž ko poskušamo načeloma premisliti to mišljenje, se že najdemo napotene v vrvež in razmere naše zgodovine in t. p. sodobne svetovne zgo-

²⁸ Karl Marx, Die Frühschriften, herausgegeben von Siegfried Landshut, Zwei Bände, Stuttgart 1932 in Marx/Engels, Izbrana dela, I. Zvezek, Ljubljana 1969, str. 344.

dovine. Šele tedaj, ko smo zadovoljivo izkušeni v našem mišljenju, v njegovi bistveni širini, zmoremo to, da neko drugačno mišljenje pripoznamo kot tuje in da mu kot odtujevajočemu prisluhnemo v njegovi plodni tujstvenosti. Toda mišljenje, ki, samo zgodovinsko, danes uglašuje ubranost svetovne zgodovine, ne izvira od danes, je starejše kot gola preteklost, nam veje s svojimi najstarejšimi mislimi iz določene bližine, katere sledi ne čutimo zategadelj, ker menimo, da je to, kar nas samolastno, t. p. v bistvu zadeva, aktualnost.

K pretresanju osnovnih stavkov, prim. piščeva predavanja, ki so 1957 izšla pri založbi *G. Neske*, Pfullingen: *Der Satz vom Grund* in predavanja *Identität und Differenz*.

(*prof. dr. M. Heidegger, Freiburg-Zähringen, Rötebuckweg 47*)²⁹

Prevedel prof. dr. Valentin Kalan

²⁹ Zadnja opomba z naslovom je iz objave v J.